

INTERVJUI

Intervjui su nešto što se mora izbegavati. Mada, sećam se očajnih ljudi, ime da im ne pomenem, svi ih znate, koji su patničkim glasom govorili kako već mesec dana nisu dali nijedan intervju. Sećam se i onih koji kao Vasko Popa nisu dali nijedan intervju u životu.

Ja sam jednom pre tridesetak godina dao intervju Miši Živanoviću za novosadski *Dnevnik* i to je bio normalno, profesionalno urađen intervju; sad mi se desilo da su mi za kratko vreme dva puta tražili da nešto kažem povodom mojih knjiga: *Filozofija obrazovanja* i *Fenomenologija našeg vremena*.

Nažalost, pristao sam. Molio samo jedno: *da usaglasimo stvari ako ga intervju skraćivali ili neke rečenice preradivali*. Naravno uradili su šta su hteli, ne obraćajući mi se više. U *Politici* izbacili su poslednje pitanje i odgovor, a od prvog odgovora ostala je prva rečenica. U internet izdanju *Ekspres.net* od 19 pitanja ostalo je deset, a ostalo tako ispeglano da da sam se zadivio majstorstvu obrade teksta.

I eto razloga zašto ne treba davati intervjuje. Posebno kad u njima nisu dobro formulisana ni pitanja.

Milan Uzelac

1. Intervju listu EKSPRES.net
jul 2020.
Đoko Kesić

ZNANJE JE PRIVILEGIJA MANJINE

1. Obrazovni sistem u Srbiji već više decenija nije u fokusu ni vlasti niti akademske zajednice. Postoje mišljenja da je naš obrazovni sistem težak bolesnik. Vi ste po obrazovanju filozof, decenijama ste predavali filozofiju i filozofiju obrazovanja o kojoj ste i knjigu napisali, univerzitetski ste profesor. Počnimo sa pitanjem – da li je naš obrazovni sistem zaista u delikatnom stanju?

Svaki obrazovni sistem deli sudbinu društva kojem pripada. Obrazovanje danas nije stub društva, nešto bez čega se ne bi moglo, i zato je takvo kakvo jeste. Nije ono u delikatnom stanju, već u stanju u kakvom jeste. Ne treba donositi odmah univerzalne, negativne sudove. Bitno je stvari razumeti. Osnovno pitanje je: zašto je današnje obrazovanje takvo kakvo jeste i šta ga je do toga dovelo. Bitno je razumeti izazove pred kojima su današnji nastavnici koji su učenicima pa i sebi sve manje potrebni krajnje zabrinuti što učenike više ništa ne interesuje i što neće da uče. Mnogi još ne

shvataju da je reč je o nekim drugačijim učenicima no što su oni bili; reč je o učenicima kojima stare vrednosti ništa ne znače i koji imaju posve drugačiji način mišljenja no njihovi nastavnici. Takvoj situaciji su u znatnoj meri doprinele i poslednje reforme obrazovanja koje su behu pogubne po samo znanje kao takvo, no ne i po potrebe onih koji su ih zamislili i sproveli. Znanja nisu podložna trajnom progresu i očuvanju. Ona mogu da propadaju, da se potom u nekom drugom obliku, zavisno od potreba ljudi, obnavljaju, bivajući uvek drugačija. Pritom, ne treba mešati znanje i informacije. Današnje vreme i nije vreme znanja, već u velikoj meri vreme informacija. Zato se dešava to što se dešava, na način kako se dešava.

2. U Vašim studijama apostrofirate ocenu da je „Reforma srpskog obrazovanja osveta loših đaka“?

Reforma obrazovanja koja je bila započeta početkom ovog stoleća, samo je jedna u nizu reformi obrazovanja, dalekosežna kao i ona iz sredine sedamdesetih godina kada su ukidane gimnazije u borbi protiv malograđanštine; smatram je pogubnijom, zbog posledica kad je reč o promeni svesti učenika, nastavnika i njihovog odnosa spram učenju i znanju. Što je tiče „osvete loših đaka“ koji su završili kao „učitelji“ bilo je takvih slučajeva i u ranijim vremenima i nije to neka naša specifičnost. Najtalentovaniji naučnici nisu bili školski ili univerzitetski učitelji. Neko ko je diplomirao

matematiku baveći se teorijom broja ne može predavati tablicu množenja u osnovnoj školi (a i to se dešava). U obrazovanju nije presudan samo kvalitet učitelja, nego i volja učenika i spremnost da hoće nešto da nauči (a u ubeđenju da mu je zanje neophodno u životu koji je pred njim). Nezanteresovanim učenicima ne mogu pomoći kao nastavnici ni nobelovci.

3. Sa velikim zadovoljstvom sam čitao Vaše studije o obrazovanju u Srbiji, u njima ističete kako se naše školstvo više od jednog veka ugledalo na najprestižnije evropske prosvetne sisteme. Da li više ne „trčimo“ tim stazama?

Pre tzv. Bolonjskih reformi u obrazovanju, naše školstvo možda nije bilo najbolje u Evropi, ali ni najgore; bilo je negde na sredini i sledilo opšte tendencije, što donekle čini i sada (usled u njega još uvek ugrađene inercije). Međutim, posle svih reformi kroz koje se prošlo, mi nemamo više ni prave univerzitete, već pre visoke škole koje nude neka osnovna znanja za srednje sposobnu radnu snagu kakva je potrebna danas u Evropi. Na delu nije više osvajanje znanja već obučavanje. Temeljna znanja danas se stiču na nekim drugim mestima. Današnja omladina njima ne teži. Ona je određena sasvim drugim sistemom vrednosti koji se još uvek uspostavlja. Škole i učitelji sve manje su potrebni novoj omladini. Ona se obrazuje na drugim mestima i u tom smislu Ivan Ilić kao da je bio prorok. Imajući u vidu koliko se kod nas izdvaja sredstava za obrazovanje i kulturu, pravo je čudo da oni postoje. Ako se ne varam, u Nemačkoj se za obrazovanje

izdvaja bar dvadeset puta više (u procentima), a u Americi imate univerzitet sa budžetom većim no što ga ima za srednje i visoko obrazovanje Francuska. Naše školstvo je takvo kakvo jeste i bolje od toga biti i ne može.

4. U Vašoj knjizi „Priče iz Bolonjske šume“ pišete da se osrednjošću vešto upakovanom u „Bolonjsku deklaraciju“ zapravo zarobljava Evropska civilizacija, a time i obrazovanja, od strane međunarodnih multinacionalnih korporacija i liberalizma koji su definisale svetske finansijske elite sve zarad sopstvenog profita?

Do današnjeg stanja u obrazovanju u svetu, pa i kod nas, nije se došlo preko noći. To je kraj procesa koji traje dve stotine godina. Multinacionalnim kompanijama na „tržištu rada“ potrebna je srednje obrazovana radna snaga bez kritičnog mišljenja ali sa visokim potrošačkim potrebama. Današnje mlade ljude ne interesuje znanje kao takvo. Oni imaju posve drugačije životne ciljeve. Uostalom, znanje je uvek bilo privilegije manjine, duhovne aristokratije. Osrednjost nikad nije bila cilj ni ideal života ali jeste forma preživljavanja u nemoći da se nešto izmeni. Prvi kritični tekst o tzv. Bolonjskim procesima objavio sam još 2002. pod naslovom koji pominjete, parafrazirajući naslov jednog poznatog Štrausovog valcera. U to vreme dalekosežnost promena u obrazovanju većina kojih se ona ticala nije mogla sagledati. Možda neki i jesu, no reč je o manjini u vrhovima vlasti ali zasenjenih finansijskom perspektivom koja im se otvarala jer u to vreme rečeno

je da ti procesi zahtevaju mnogo novca i oni su to razumeli. Srbija je mala zemlja, pa se i imena znaju. No vreme „bolonjizacije“ je prošlo. Danas se o njoj može govoriti, ali, ona više nije tema dana.

5. Šta je po Vašem sudu Bolonjska deklaracija?

Ovo Vaše pitanje već je nagovešteno prethodnim. Pomenutu „deklaraciju“ su kao *neobaveznu* usvojili pre dvadesetak godina na jednom skupu u Bolonji ministri inostranih poslova (ne ministri obrazovanja) s namerom da se obrazovanje prilagodi promenama novoga globalnog tržišta koje ne poznaje granice. Naglasak nije bio na podržavanju fundamentalnih istraživanja u nauci, niti na sticanju znanja, već na primeni znanja u uvećanju profita velikih kompanija u nastupajućem postindustrijskom društvu, u kojem je „društvo znanja“ bilo shvaćeno kao stavljanje obrazovanja u funkciju umnožavanja ekonomske dobiti. A takva orijentacija mogla se zapaziti već u času kad se odustalo od trke u osvajanju kosmosa i prešlo na razvijanje novog potrošačkog društva početkom osamdesetih godina prošlog veka.

6. Zbog čega ugledni fakulteti i univerziteti u Evropi, recimo u Nemačkoj, nisu prihvatili Bolonju, nego su za taj projekat bili „žrtvovani“ samo neki fakulteti nižeg ranga?

Tako nešto moglo je dogoditi u velikim zemljama, gde su veliki Univerziteti uspeli da očuvaju onu ideju univerziteta koja je formirana u dvanaestom i trinaestom veku na univerzitetima kao što su bili

Sorbona ili Bolonja. Bolonja nije bila izabrana slučajno za mesto donošenja te navodno neobavezne deklaracije koju je potom većina (reč je o malim zemljama) prihvatila kao obaveznu. Univerzitet je nastao u Bolonju i tu mu je bilo suđeno da se završi (čini mi se da fakulteti u Bolonji pomenutu deklaraciju nisu prihvatili). Vekovima je poznato da jedna država može biti istinski nezavisna samo u slučaju ako sama za svoje potrebe školuje svoju duhovnu elitu i svoje državne činovnike. Velike države su se vekovima trudile da sačuvaju jedan broj univerziteta za te potrebe. U Americi je reč o prvih desetak prestižnih univerziteta. Niko ko završi univerzitet u Teksasu neće se naći u administraciji Predsednika države. Postoji stroga razlika između stečenog obrazovanja i stečene diplome.

7. Ako izuzmemo retke kritičke istupe pojedinih uglednih profesora, u Srbiji je „Bolonja“ obručke prihvaćena već 2003. godine?

O prihvatanju ili neprihvatanju „Bolonjskih promena“ koje su po Srbiju bile pogubne, nisu se pitali oni koji su bili neposredni učesnici procesa obrazovanja, već državni činovnici i tek neznatan broj profesora (koji se nisu mogli u potpunosti ostvariti u naučnim oblastima kojima su se bavili). U taj projekat bio je uloženi veliki novac koji je došao iz raznih evropskih fondova i Međunarodne banke za razvoj, ali nije završio u podizanju i očuvanju kvaliteta obrazovanja. Uostalom, kad neko nešto finansira, on to čini iz svojih interesa. Altruizam je prosvetiteljska iluzija. Ponovo naglašavam, pravednosti radi, da mnogi nisu u prvo

vreme videli kuda te reforme vode: mnogi su mislili da se njima obrazovni proces poboljšava, da će biti efikasniji. U početku to je i studentima odgovaralo jer je čak bilo propisano koliko je malo učenja i vremena potrebno za polaganje ispita. Sve to vodilo je daljem rušenju i autoriteta univerzitetskih nastavnika i njihovom pretvaranju u studentsku posluđu. Do pravih problema doći će tek kad novopečeni „stručnjaci“ počnu da leče i grade kuće i mostove, kad nestručnost postane pogubna po svakodnevni život i egzistenciju pojedinaca.

8. Kako tumačite tu servilnost kod naših ministara, i njihovih pomoćnika i državnih sekretara; ona se ne odnosi samo na Bolonju. Mi prihvatamo sve zakone EU, bez pobzira što oni ne korespondiraju sa našom stvarnošću, te čine zapravo ozbiljnu štetu, i niko u javnom govoru ne diže glas protiv toga?

Nisu oni bili servilni. Ne mislim čak ni da su imali loše namere. Oni su samo pošli linijom manjeg otpora. Često se pogrešni ljudi nalaze tamo gde im nije mesto, no ne treba njih osuđivati već sistem koji je to dozvolio. Na početku novije srpske istorije behu za obrazovanje i kulturu zaduženi najumniji ljudi Srbije poput Dositeja Obradovića i Jovana Sterije Popovića. Pogledajte koje je sve udžbenike i priručnike napisao za srpske đake veliki Sterija za vreme svog „ministროvanja“. S druge strane, za novac se često čini i ono što nije na „opštu polzu“.

9. Tu je i vrlo slikovita Vaša poruka: „Naši univerziteti ne mogu se razvijati mimo sveta, ali niko nema pravo

da ih čini gorima od onih u svetu“. Molim Vas da objasnite ovaj Vaš stav.

Jeste, ja sam to u jednom trenutku napisao, tako i danas mislim, jer smatram da treba postojati odgovornost za ono što se čini, a oni koji su u situaciji da o nečem odlučuju moraju biti i najodgovorniji. Princip odgovornosti je Hans Jonas video kao jedan od najznačajnijih principa XXI veka. Ja nikog ne osuđujem, nemam pravo na to, i nisam ja taj koji to treba da čini. Ja se samo trudim da razumem zašto je to tako, i zašto ne može biti makar malo bolje. Ipak, smatram da je situaciji o kojoj govorite u znatnoj meri doprinela nesposobnost, kratkovidost ali ponekad i koristoljubivost onih koji su za reformu obrazovanja bili neposredno zaduženi.

10. Čini se zabrinjavajućim što niko nema jasnu predstavu o posledicama pomenutih reformi. Sve se to događa u trenucima kad sve više ljudi smatra da planetarna kultura može biti ostvarena znanjem koje je dostupno na internetu?

Što se posledica tiče, one su evidentne i nisu sporne. A kad je reč o „znanju dobijenom sa interneta“, ono nas ne može spasti, jer na internetu i nije pravo znanje, nego skup informacija koji se svakodnevno enormno umnožava. Taj skup činjenica je nepregledan, u njemu se ne razlikuje bitno od nebitnog i internet je pre nalik na jednu veliku haotičnu deponiju svega i svačega, važnog i nevažnog. Ne govorim protiv interneta, već ističem da se već i tu selektivnost činjenica javlja kao sve veći problem, posebno u času kad internet nastupa

s ambicijom da vam nametne to što bi vam bilo zapravo potrebno. O tome sam pisao u knjizi „Fenomenologija našeg vremena“ koja će uskoro biti i objavljena. Osnovni zadatak nastavnika bio je uvek da obrazovanjem formira, oblikuje učenika; sve činjenice što nalaze se u interentu ne mogu formirati načine mišljenja i strategije kojima se pristupa stvarima u svetu kao ni znanje o njemu. Tu vam je računar beskoristan; stvar nije u računanju, već u razumevanju.

11. Pitamo se čemu onda služe generacije nastavnika i učitelja koji su do juče učili našu decu, a danas su bačeni na marginu, obespravljani, često na ivici egzistencije?

Ovo pitanje jeste bitno koliko i potresno, posebno kad je u Srbiji kazna za pretučenog nastavnika deset puta manja od kazne za pretučenog psa. Sve više nastavnika oseća se danas nepotrebni i sve manje zna koja im je funkcija i smisao izlaska pred učenike (koje to što oni govore ne interesuje i to pokazuju na času pravljenjem selfija, pisanjem poruka i apsolutnom nezainteresovanošću). Njihova znanja i iskustvo današnjoj omladini nisu potrebni, ne samo stoga što je ona nesposobna da ih dosegne, već stoga što vlada iluzija da se sve neophodno za funkcionisanje u društvu može naći u internetu, a da neka specijalna znanja i nisu potrebna, jer mladi računaju da će u svom radnom veku promeniti bar pet zanimanja i dvadesetak poslodavaca pa im se bilo kakva stručnost za bilo šta čini izlišnom.

12. U knjizi „Priče iz Bolonjske šume“ (2009) a koja je i prvi deo Vaše „Filozofije obrazovanja“ (2016), pišete o tome „u kojoj meri poslednji globalni preobražaji celokupnog sistema obrazovanja nose opasnost uništavanja čitavog sistema vrednosti na kojem počiva zapadna, prvenstveno evropska kultura“ Šta zapravo imate u vidu?

Mi živimo u jednom međuvremenu, kao što beše u antici vreme sofista (i ono koje im je neposredno prethodilo), ili početkom devetnaestog stoleća doba mladohegelovaca; to je zapravo vreme relativizma. Vreme kad su stare vrednosti uzdrmane i svima naočigled se ruše zajedno sa svetom koji na njima počiva, a nove vrednosti još nisu formirane i uspostavljene. Svo evropsko obrazovanje temeljilo se na grčko-rimskoj i hebrejsko-hrišćanskoj tradiciji. Sad su ti temelji dovedeni u pitanje. Mladi ljudi više ne znaju za Homera i Hesioda, Vergilija i Ovidija, Dantea i Petraraku, Servantesa i Šekspira, Korneja i Rasina... Oni više ne pripadaju zapadnoj kulturi. Oni su nigde. U praznini. I nije to osnovni problem koji ja vidim. Osnovni problem je u tome što mlade više ništa ne interesuje u životu osim puke neposrednosti koja ih okružuje.

13. Ugledni intelektualci iz Italije, Francuske i Britanije kažu da je „Bolonjska deklaracija“ posledica amerikanizacije evropskih kulturnih i estetskih vrednosti?

To jeste u velikoj meri tačno i rezultat je višedecenijskog procesa tokom kojeg nakon Drugog

svetskog rata Amerika ozbiljno nastoji da uruši evropske kulturne vrednosti koje su njoj samoj strane. Njena istorija počinje genocidom nad starosedeoćima. Današnja Amerika nesporno ima civilizaciju (kao skup tehničkih tekovina pokradenih u XIX veku iz Evrope) ali ne i kulturu. To se lepo vidi upravo ovih dana kad se pokazuje da joj neprijatelji i nisu potrebni; dovoljna je sama sebi.

14. U Nemačkoj neki univerzitetski profesori tvrde da je „bolonjizacija“ evropskih vrednosti, prvenstveno politička odluka i diktat moći novca i uticaja?

Ovakvo shvatanje ima dosta osnova. No ne sme se izgubiti iz vida da je reč o završetku jednog dugog dvovekovnog procesa koji je počeo donošenjem zakona u Pruskoj 1854. da se smanji obrazovanost učitelja koji su u poslednje dve decenije na krilima ideja fon Humbolta i Hegela imali toliko uspeha da ih je tadašnji kralj morao optužiti da je „revolucija iz 1848. delo njihovih ruku“. Nemački profesori (mandarini, kako ih naziva Fric Ringer) bili su potom u prilici da vide kako se od 1880. do 1933. relativizuje značaj gimnazija kao mesta sticanja klasičnog obrazovanja, kako narodne škole (u kojima više se ne uče klasični jezici i književnost) preuzimaju vodeću ulogu a u sastav univerziteta ulaze tehnički fakulteti.

15. U kojim je sve zemljama Bolonjska deklaracija prihvaćena sa izvesnom rezervom?

Pomenutu „deklaraciju“ je usvojilo 47. zemalja. Izuzetak su Monako i San Marino. Inače, rezervi ima u

Nemačkoj, Engleskoj gde su veliki univerziteti rekli da su tzv. Bolonjski procesi možda i dobri ali za „sive, osrednje univerzitete“. Čak je i bivši moskovski gradonačelni Luškov bio protiv toga da univerziteti koje finasira grad, pređu na sistem 4+1, s obrazloženjem da su „zemlji potrebni stručnjaci koji se školuju pet godina a ne nedotupavni bakalavri“.

16. Možete li zamisliti da će liberalni kapitalizam i svetske multinacionalne korporacije koje su diktirale gde će se voditi ratovi,... konačno „pojести“ evropsku kulturu na kojoj počiva svet. Da li je to definitivnan poraz stare Evropske kulture na kojoj je do juče počivalo pola planete?

Mogu da zamišljam, ali ne mogu da znam. Nisam prorok. Premalo imamo činjenica da možemo misliti i projektovati budućnost. Mnogo je elemenata u igri, mnogo ima u svemu nadolazećem nepredvidljivog. Početkom XX stoleća mnogi su u Londonu zbog ubrzanog povećanja broja kočija predviđali skori kolaps u saobraćaju. Niko nije znao da će se ih zameniti automobili, autobusi, tramvaji, metro. Možda nam iz budućnosti već uveliko dolazi nešto što mi zasad ne znamo niti slutimo.

17. U studijama o bolonjizaciji Evrope upozoravate „da poslednji globalni preobražaji celokupnog sistema obrazovanja nose opasnost uništavanja čitavog sistema vrednosti na kojem počiva zapadna, prvenstveno evropska kultura ?

To jeste tačno. Reč je o ugroženosti kulture za koju znamo i u čijoj senci smo se mi formirali. Najnovije generacije već ne žive u toj kulturi i zato se može govoriti o sve izrazitijem i narastajućem međugeneracijskom nerazumevanju. Mi stariji, živeći u ovom novom vremenu još uvek imamo svest o tome da postoji razlika, da neke stvari mogu biti i drugačije shvaćene, u nekom drugom kontekstu. Nove generacije (rođene osamdesetih i dvehiljaditih godina) to već ne znaju, budući da takav kontekst nemaju. Zato im mi izgledamo smešni dok uvodimo u srednjim školama predmet *informatika* a danas deci od dve godine daju u ruke prvi tablet, dok ona sa četiri godine već biraju linkove na koje će ići. To je jedan posve drugi svet. Njima sistem kulturnih vrednosti u kojem smo mi odrasli ne znači ništa. I obrazovanje o kojem mi govorimo njima nije potrebno. A ako imate u vidu da je vaspitanje tesno vezano s obrazovanjem, jasno vam je i njihovo ponašanje i odnos prema neposrednom okruženju u kojem se, pa tako i prema nama koji delimo posve druge vrednosti.

18. Iako je Bolonjska deklaracija napisana na dve strane, zašto se svi na njih toliko pozivaju, zbog čega zavređuje toliku pažnju kao da je reč odlukama Vaseljenskog sabora u Nikeji. Zaista, zbog čega?

Ima značajnih dela koja su napisana i na manje od dve strane, setimo se velikog matematičara Gedela. Kad je reč o deklaraciji koju pominjete, na nju se svi sve manje pozivaju. Ona je odradila svoj posao, njeni zagovornici uživaju u dividendama koje im je donela, a poređenje s odlukama iz Nikeje nije najsretnije.

Odluke iz Nikeje zaživele su tek posle pedesetak godina. Ne odmah. I te odluke podrazumevale su u prvo vreme neko saglasje do kog je pragmatičnom caru Konstantinu bilo stalo u učvršćivanju vlasti (uostalom, u vreme njihovog donošenja (325), on i nije bio hrišćanin). Te odluke imale su pored verske i svoju „političku“ dimenziju, a ovde je reč o odlukama bitnim za ekonomiju čiji razvoj utiče i na prevrednovanje sistema obrazovanja i ranije uspostavljenih vladajućih vrednosti a zarad ekonomske koristi vlasnika kapitala. U Nikeji je učvršćivana vlast, a u Bolonji (urušavanjem ideje obrazovanja i ranijeg sistema znanja), učvršćivan je ekonomski sistem s efikasnijim (i prikrivenijim) sistemom eksploataisanja. U teorijskom i svakom drugom smislu Bolonjska deklaracija je beznačajna i trivijalna, ali posledice što su usledile iz nje nisu ni beznačajne ni trivijalne.

19. Pišete o virtualnom svetu koji je nametnut voljom i interesima globalnog liberalnog kapitalizma, a logici Bolonje dodajete nove digitalne tehnologije, koje samo pospešuju vrtoglave zarade multinacionalnih korporacija. Kažete da nove IT mašine dovode u pitanje osnovnu svest o ljudskom postojanju, one stvaraju virtualnu realnost – menjaju osnovne pojmovima o smislu svega što je čovek stvarao vekovima?

Ovo pitanje delom izlazi iz okvira kojim se bavi moja knjiga „Filozofija obrazovanja“, i tiče se vremena u kojem živimo i kojim ne dominira problem znanja. To je već tema moje knjige „Fenomenologija našeg vremena“ (2020). Reč je o vremenu koje se svojom novošću izdvaja u odnosu na sve što nam je bilo

poznato i činilo dosadašnju istoriju. Reč je o nestajanju jednog znanog nam vremena i nastajanja jednog, neznanog nam, novog ne-vremena, čemu smo svedoci, a čemu ne možemo sagledati sve posledice jer nismo još uvek u mogućnosti da dobro sagledamo i sve uzroke koji na promene u svetu bitno utiču.

20. Ako je Frensis Fukujama, glavni teoretičar liberalnog kapitalizma i globalizma sa tvrdnjom da je došao „Kraj istorije“, da li će pad liberalnog globalizma eliminirati Bolonjsku deklaraciju?

Fukujami se pridaje veći značaj no što ga on objektivno ima. Teza o kraju istorije nije nova. Stara je dva stoleća i pripada Hegelu koji je bio i revolucionarniji mislilac u svoje vreme i daleko napredniji i genijalniji no što je to Fukujama. Možda će liberalni globalizam „pasti“ (kako Vi kažete) i biti smenjen nečim drugim, no predbolonjske vrednosti i predbolonjsko stanje ne može se vratiti, jer urušen sistem obrazovanja koji je ranijim generacijama davao smisao života ne može se restaurirati. Setite se rimskog pesnika Propercija koji kaže: „jadni moj Tibule, kad nešto počne da propada, smatraj da je propalo“. Bolonjska deklaracija je svoje odradila. Ona je dovela do promena do kojih je dovela; i one su bespovratne. Živimo u novom vremenu s još neslućenim izazovima; tzv. Bolonjski procesi pripadaju prošlosti i danas ih sve manje ljudi pominje.

2. Intervju listu POLITIKA

januar 2021.

Mirjani Sretenović

VREME VELIKE UMETNOSTI PRIPADA PROŠLOSTI

Analizirali ste u knjizi prolaznost vremena i njegovu bespovratnost nasuprot večnom, tragajućem "sada"?

O vremenu, kako se ovde koristi taj pojam, pisao je na početku svog velikog, poslednjeg a nedovršenog dela Toma Akvinski. Koliko god on bio teolog i hrišćanin, ipak je morao potvrditi da ni Bog uprkos svojoj svemoći ne može učiniti da ono što je bilo – nije bilo. Vreme postoji samo kao *sada* i čini granicu između prošlosti i budućnosti.

Prošlost ne možemo izmeniti, mada nam može biti duga ili kratka u našem sećanju (setite se reči Hansa Kastorpa), dok nam je budućnost neizvesna, jer ono što će biti u njoj ne možemo ni predvideti. Život nam je možda i zato interesantan jer se budućnost sastoji od iznenađenja. Živimo u neizvesnosti, bez uverenosti da znamo zašto.

I dok tako trajemo često nam na um padaju stare pouke o tome da od pojedinca ne zavisi ni njegova slava, ni uspeh, ni posed, ni bogatstvo. Sve u životu može se izgubiti jednako lako kao što se i dobija. Retko ko umre u kući u kojoj se rodio, ili nekom oteo. U trajnom vlasništvu čoveka samo je njegov duh koji na istinski način živi u našem večitom *sada*. No, kad se to shvati, obično je sve već prekasno.

Hajdeger je pisao da "osadašnjjenje" nudi čoveku nešto novo i ne dozvoljava mu "bačenost u smrt". Tada je neminovno iskustvo prave vremenosti?

Osadašnjjenje podrazumeva *sada* i *ovde*, ono što nam je *tu* pred nama, ono u čemu i sa čim jesmo. Na pravi način postojimo samo u sadašnjosti; o tome govorili su Epikur i njegovi učenici. Ali, čoveka kao svesno biće određuju sve tri vremenske dimenzije. Sadašnjost on može imati na pravi način samo ako ima budućnost kao mogućnost koja je uslovljena prošlošću.

Nauke su svetu oduzele životnost i svele ga na predmet računanja. One ne daju odgovore čoveku na ona krajnja pitanja, a pre svega na pitanje smisla postojanja, odnosno na pitanje onoga biti što se uzdiže nad vremenom.

Vremenost vremena je unutarsvetska jer je vezana za vreme čineći mu osnovu. Sva tumačenja vremena, vreme vide kao unutarsvetsko, s ove strane

biti i ništa, dok *ono jedno* (o kojem govori Proklo), koje sve omogućuje, ostaje i dalje s one strane svega što jeste, ničim uslovljeno, ni prostorom ni vremenom ni bivanjem - no to je jedna posebna tema za jedan drugi razgovor.

Sve složeno ne da se jednostavno istumačiti.

Pišete o kategorijama nestajanja i trajanja. Kada umetničko delo postaje bezvremeno?

Umetnička dela nisu bezvremena, a ni vanvremena. Ona su uvek vremenita, budući da su u vremenu. Druga je stvar što su ona transgredijentna, što imaju sposobnost prelaženja iz epohe u epohu. Tokom svog trajanja ona neke slojeve gube, neke nove dobijaju. U različitim epohama ona kazuju različite stvari. Imaju mogućnost da izađu iz okvirâ koje im je postavio umetnik. Tako se dešava da ponekad budu privremeno „zaboravljena“, a kasnije ponovo „otkrivena“. El Greko je stekao svetsku slavu tek nakon pojave ekspresionizma.

Mi možemo govoriti samo o tome šta neko umetničko delo govori nama, danas i ovde. Delo postoji kao idealna struktura, čime održava svoju identičnost. Ali, doživljavanje dela i njegovo „razumevanje“ u svakoj epohi je različito.

O bezvremenosti dela se može govoriti tek u novo doba od vremena romantizma. Skarlatti i Mocart takvima svoja dela nisu videli. Čak je još i Betoven

govorio da će se njegova dela izvoditi možda i kroz dvadesetak godina.

Ono o čemu sam u više knjiga pisao jeste pokušaj da se odgovori na pitanje po čemu su neka dela uopšte umetnička dela, posebno danas. Većina predmeta i objekata koji se za umetnička dela proglašavaju, to zapravo nisu.

Stvar je u tome da nema prosto drugog, novog naziva za njih. U pitanju je terminološki nesporazum. Vreme velike umetnosti pripada prošlosti.

Gadamer je rekao da je vreme nešto između juče i sutra. Vi pišete o digitalnom vremenu, tj. o vremenu virtuelne realnosti?

H-G. Gadamer o vremenu govori kao o *sada*. Na taj način misli vreme i Aristotel u njegovoj *Fizici*. O njemu se može govoriti na mnogo načina: može se govoriti o fizikalnom, merljivom vremenu, ili o vremenu u našoj svesti. Izuzetne stranice o odnosu ove dve vrste vremena imamo u *Čarobnom bregu* Tomasa Mana, mada, na samu prirodu problema najbolje je ukazao već sv. Avgustin kad kaže da zna šta je vreme, ali kad ga neko pita, on to ne zna. Jedno je osećanje, drugo je pojmovno određivanje.

Smatram da u našem vremenu počinje da dominira još jedna forma vremena: to je vreme virtuelne realnosti. Mi fizički živimo u realnom

vremenu, ali isto tako i u imaginarnom vremenu, u paralelnom svetu koji tvore digitalne tehnologije pa se ide čak dotle da se tvrdi kako je sav svet samo jedan hologram.

Opasnost koja dolazi iz sfere primene novih tehnologija jeste u tome i da ljudi virtuelnu realnost počinju da doživljavaju kao jedinu realnost. A to daleko više brine od novih matematičkih igara Edgara Vitena ili Šintin Jaoa.

Pišete i o ne-vremenu? Kako ga definišete?

Smatram da nastupa jedno novo vreme, koje se uslovno može odrediti kao *ne-vreme*, budući da se potpuno razlikuje od celokupnog dosadašnjeg nam poznatog vremena koje nam je formiralo svest o tradiciji, kulturi i naciji kojoj pripadamo i odakle nam dolazi smisao života.

Opasnost koja se nadvija nad nas ogleda se u gubljenju svesti o svemu što nam je prethodilo, u gubitku celokupnog sistema vrednosti na kojem je doskora počivao smisao čovekovog života i njegovo delovanje.

Možda je generacija kojoj mi stariji pripadamo i poslednja u kojoj prebiva duh istorije i kulture ranijih epoha. Nova, mlada generacija živi u „bukvalnom“ *sada*, u duhovnom siromaštvu i neobrazovanosti. Teško da ima onih koji i danas čitaju Homera, Ovidija i

Dantea, znaju za freske u Sopoćanima i Gračanici, slušaju Hajdna i Rahmanjinova, gledaju filmove Felinija i Tarkovskog.

Oni koji za pomenute umetnike i njihova dela ne znaju, smatrajući da im je to nepotrebno, ne pripadaju zapadnoj kulturi. Oni samo učestvuju u njenom rušenju putem zaboravljanja, i svojim vapijućim neznanjem osporavaju temeljne vrednosti koje nas mogu spasti od pada u novo varvarstvo (makar ono bilo i visoko sofisticirano).

U doba pandemije čini se da je došlo poslednje vreme, u kojem se formira drugačija svest o svetu?

Ovo vreme po mnogim svojim simptomima čini se poslednjim. Ali, možda ja i grešim, možda je to tako sa stanovišta tradicionalnih vrednosti na kojima smo svi mi formirani u protekla dva i po milenijuma, možda je to početak nečeg apsolutno novog i nepoznatog koje još dobro ne vidimo i ne razumemo.

Uostalom o nadolasku *novog*, na zamenu svem starom, govorio je i apostol Pavle, ali imao je u vidu nešto posve drugo. Ja ovoj „pandemiji“ ne pridajem neki poseban značaj kad se govori o simptomima nastupajućeg poslednjeg vremena.

Januar 2021